

О. В. Петраускас *

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА ТА ГУНИ (за матеріалами археологічних пам'яток України)

Розглядається проблема відносин черняхівської культури та гунів на підставі аналізу письмових джерел і археологічних матеріалів. Вказані джерела свідчать про те, що зникнення черняхівської культури припадає на більш пізній час, ніж поява гунів у Північному Причорномор'ї. Занепад культури був складним і багатofакторним процесом, у якому провідна роль, ймовірно, належала внутрішнім соціально-економічним чинникам.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, гуні, епоха Великого переселення народів.

Проблема взаємодії гунів і європейських народів досить складна. Це пов'язано з фрагментарністю письмових свідчень, а також проблемами історичної інтерпретації археологічних джерел. «Гунський епізод» в історії Південно-Східної Європи, в цілому не більше 100 років, дуже невеликий на тлі більш тривалих періодів відносин осілого та кочового населення на території України. Крім цього, і в історії гунів зіткнення з черняхівськими племенами це лише один із сюжетів у системі їх складних відносин з варварами та Римською імперією. Проте цей епізод і сама епоха Великого переселення народів мали важливе значення для формування етнічної та політичної картини сучасної Європи.

«Гунська проблема» для черняхівської культури, перш за все, пов'язана з її фіналом. І в ній можна виділити два аспекти, які прямо пов'язані між собою. Перша з них — це причини зникнення культури, а друга стосується проблеми хронологічних реперів фінального етапу її розвитку.

У літературі існує кілька точок зору щодо причин зникнення черняхівської культури. Найбільш поширеною є думка, згідно з якою культура гине під ударами гунів. У цьому випадку фінальною датою культури з певними до-

пусками розглядаються роки підпорядкування гунами остготів і відхід візиготів за Дунай, тобто 370—80-ті рр. (Bierbrauer 1994, S. 117—121). Друга точка зору не заперечує вирішального чинника гунського нашествия, проте припускає, що процес зникнення культури не був настільки різким і міг відбуватися протягом першої половини V ст. (Шукин 1979, с. 17—22; Гороховський 1988а, с. 18—19; Kazanski 1992, p. 191—229; Tejral 1997, s. 354; Магомедов 2001, с. 143—148). Останнім часом обґрунтованою виглядає думка про те, що гунська навала співпала з економічною кризою черняхівської культури. Екстенсивне використання чорноземних земель протягом майже 200 років стало причиною їх повного виснаження. Це викликало кризу в сільському господарстві, яке було основною економікою культури (Шишкін 1999, с. 129—139).

Таким чином, основні точки зору на проблему причин зникнення культури так чи інакше пов'язують це з гунською експансією в Південно-Східній Європі. Для об'єктивного аналізу відносин між кочовиками та осілим населенням вирішальними є проблеми хронології фіналу культури. На жаль, хронологія черняхівської культури залишається поки мало розробленою, а наявні шкали «різного масштабу» потребують узгоджень між собою. До теперішнього часу в розв'язанні цієї проблеми склалося два підходи. В одному випадку, для визначення дат окремих предметів черняхівської культури використовують центральноєвропейські хронологічні схеми (М. Б. Шукин, Я. Тейрал, Ф. Бірбрауер та ін.). У другому випадку, є спроби розробити схеми внутрішньої хронології культури (Є. Л. Гороховський, М. Казанський, О. В. Гопкало та ін.) або ж окремих її регіонів та пам'яток (І. Юніца, О. В. Шаров, О. В. Петраускас, М. В. Любічев та ін.). У пропонованій роботі немає можливості і необхідності детально аналізувати ці напрями. Відзначимо, що вже сформувався певне коло предметів, які, на думку багатьох дослідників, відображають фінальний етап культури (Гавритухин 1999, с. 48—86; Гавриту-

* ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9117-4265, oleg_petrauskas@iananu.org.ua

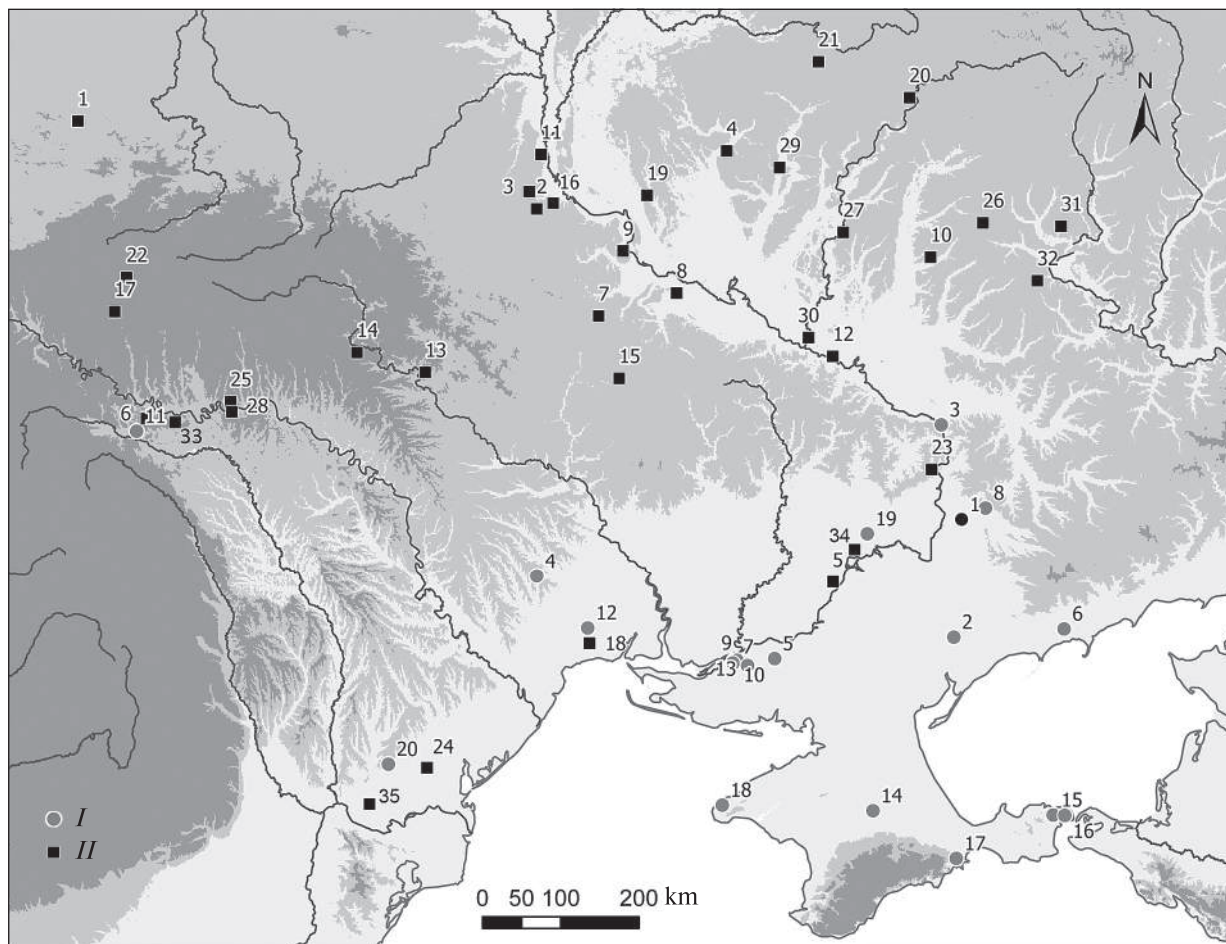

Рис. 1. Карта поширення гунських пам'яток і пам'яток пізнього етапу черняхівської культури на території України. I. Гунські пам'ятки (Засецкая 1994): 1 – Новогригорівка; 2 – Кизиярська балка; 3 – Стара Ігрень; 4 – Антонівка; 5 – Нова Маячка; 6 – Дмитрівка; 7 – Олешки (Альошки); 8 – Новоіванівка; 9 – Кучугури-Олешки; 10 – Саги-Олешки; 11 – Шурбанець; 12 – Тилігульський лиман; 13 – Раденськ-Олешки; 14 – радгосп Калініна; 15 – Марфівка; 16 – Керч; 17 – Феодосія; 18 – Біляус; 19 – Нікополь; 20 – Червоноармійське-Кубей.

II. Деякі пам'ятки фінального етапу черняхівської культури на території України: 1 – Баїв; 2 – Вільшанка Баракхтянська; 3 – Велика Бугаївка; 4 – Воскресенське; 5 – Гаврилівка; 6 – Горошевець; 7 – Журавка Вільшанська; 8 – Черкаси-Центр; 9 – Канів; 10 – Кантемирівка; 11 – Київ; 12 – Компанійці; 13 – Косанове; 14 – Курники; 15 – Маслове; 16 – Обухів Іа; 17 – Острівець; 18 – Ранжеве; 19 – Соснова; 20 – Суми-Сад; 21 – Успенка; 22 – Чернелів Руський; 23 – Привольне; 24 – Холмське; 25 – Теремці; 26 – Війтенки 2; 27 – Шишаки; 28 – Комарів; 29 – Лохвиця; 30 – Дмитрівка 3; 31 – Мала Рогань; 32 – Западня; 33 – Одая; 34 – Капулівка; 35 – Нагірне

Fig. 1. The map of Hunic and the Late Cherniakhiv culture sites at the territory of Ukraine.

I – Hunic sites (Zasetskaya 1994): 1 – Novohryhorivka; 2 – Kyzziarska balka; 3 – Stara Ihren; 4 – Antonivka; 5 – Nova Maiachka; 6 – Dmytrivka; 7 – Oleshky (Alioshky); 8 – Novoivanivka; 9 – Kuchuhury-Oleshky; 10 – Sahy-Oleshky; 11 – Shurbanets; 12 – Tylihulskyi lyman; 13 – Radensk-Oleshky; 14 – radhosp Kalinina; 15 – Marfovka; 16 – Kerch; 17 – Feodosiia; 18 – Biliaus; 19 – Nikopol; 20 – Chervonoarmiiske-Kubei.

II – the Late Cherniakhiv culture sites at the territory of Ukraine: 1 – Baiv; 2 – Vilshanka Barakhtianska; 3 – Velyka Buhaiivka; 4 – Voskresenske; 5 – Havrylivka; 6 – Horoshevtsi; 7 – Zhuravka Vilshanska; 8 – Cherkasy-Tsentr; 9 – Kaniv; 10 – Kantemyrivka; 11 – Kyiv; 12 – Kompaniitsi; 13 – Kosanove; 14 – Kurnyky; 15 – Maslove; 16 – Obukhiv Ia; 17 – Ostrivets; 18 – Ranzheve; 19 – Sosnova; 20 – Sumy-Sad; 21 – Uspenka; 22 – Cherneliv Ruskyi; 23 – Pryvolne; 24 – Kholmske; 25 – Teremtsi; 26 – Viitenky 2; 27 – Shyshaky; 28 – Komariv; 29 – Lokhvytsia; 30 – Dmytrivka 3; 31 – Mala Rohan; 32 – Zapadnia; 33 – Odaja; 34 – Kapulivka; 35 – Nahirne

хин 2007, с. 9–71 із списком літератури до проблеми). Їх аналіз дозволяє більш аргументовано розглянути проблему взаємовідносин гунів і черняхівської культури.

Перш ніж перейти до їх розгляду, слід зупинитися на даних письмових джерел, які окреслюють етнополітичну ситуацію в Південно-

Східній Європі в останній третині IV ст. та на початку V ст.¹

Основні відомості, які відбили епізоди «східноєвропейської» кампанії гунів, викладе-

¹ Докладний аналіз письмових джерел з історії гунів див.: Засецкая 1994, с. 132

ні в працях античних істориків Амміана Марцеліна («Res Gestae») та Йордана («Getika»), де збереглися історичні імена та події тих часів. Згідно з цими даними, поява гунів збігається з кінцем правління Германаріха (між 369—375/376 рр.). Однак, перш ніж з'явитися на кордонах його держави, гуні розгромили аланів-танаїтів і, включивши їх у своє військо, «увірвалися в великі і родючі володіння Ерменріха» (Amm. Marc. XXXI, 3, 1; тут і далі українське прочитання російського перекладу автора). Смерть Германаріха на 110 році життя «дала гунам можливість подужати тих готів, які ... сиділи на східній стороні і називалися остроготи» (Iord. Get., 129—130). Подальші події остготської історії свідчать, що на місці єдиної держави утворюється кілька «удільних» князівств. Надалі ми бачимо кілька груп остготів з різною історичною долею, якими керують князі з роду Амалів (Вігімір —? — Вінітарій, Гезімунд, Вітерік —? — Вандаларій, Торісунд, Валамер та ін.)².

Далі остготи, як повідомляє Йордан, «нідлеглі влади гунів, залишилися в тій же країні» і надалі намагаються звільнитися з під їх влади (Iord. Get., 246). Спадкоємець Германаріха Вінітарій внаслідок двох військових кампаній перемагає антів. Спроба Вінітарія посилитися і вийти з-під контролю викликала три каральних акції гунів Баламбера і залежних від них остготів Гезімунда. У третій битві на річці Ерак Вінітарій був убитий і остготи повністю перейшли під владу гунів, хоча «готським плем'ям завжди керував його власний князьок (*regulus*), хоча і з дозволу гунів» (Iord. Get., 249—250). Одним з таких остготських «князьків» після повної втрати незалежності став син Германаріха Гунісунд. Його спадкоємцем став Торісунд, який успішно воював з гепідами, але загинув, невдало впавши з коня. Після цього майже 40 років остготи не мали королів і залишалися під владою гунів.

На жаль, події в історії остготів після смерті Германаріха в складі гунського племінного союзу практично не прив'язані до абсолютних дат і конкретної географії Припонтиди (Wolfram 1990, s. 250—251). Але для нас важливе повідомлення Йордана про те, що *остготи* після підпорядкування гунами *залишилися на місцях колишнього проживання*. Васальний статус остготів був ліквідований лише після смерті Атіли

в 453 р. Ми не знаємо, де саме розмішувалися остготські домени, але це не виключає того, що спадкоємці держави Германаріха могли проживати в Північному Причорномор'ї (Щукин 2005, с. 233, 278—284). Якщо вірити Йордану, переможці в бою на річці Недао в 455 р. погнали гунів до «берегів Понтійського моря, де ... сиділи раніше готи» (Iord. Get., 263). Після цієї битви гуні намагалися відновити залежний статус остготів. Гуні програли бій із трьома братами і після цього з примусу чи добровільно пішли в колишні місця свого проживання до річки Вар (Дніпро) (Iord. Get., 269).

Археологічні пам'ятки гунів у Південно-Східній Європі не дуже численні (рис. 1). Ще більш звужує коло цих старожитностей проблема критеріїв визначення «матеріального комплексу» гунів у різних дослідників (Anke 1995, s. 144—163). У цілому гунський метакомплекс Північного Причорномор'я охоплює старожитності кінця IV—V ст., для яких характерні такі ознаки, як поліхромний стиль, довгі мечі, кінська упряж, котли, діадеми, деформація черепів та ін. (Засецкая 1994). Для нашої теми мають значення деякі риси матеріального комплексу, карта поширення пам'яток, а також спостереження за відносною хронологією гунських старожитностей між Доном і Дунаєм.

Аналіз цих даних дозволяє говорити про те, що в матеріальному комплексі гунських і черняхівських старожитностей є певні паралелі. Привертає увагу те, що серед деталей поясної гарнітури, а саме: пряжок, бляшок, ремінних закінчень — є прямі аналогії між старожитностями двох типів: Нова Маячка, Олешки, Здвиженське тощо (Засецкая 1994, табл. 9: 9, 10, 12; 11: 12, 19; 15: 1, 7, 8; 22: 13). Рідше, але все ж таки наявні на черняхівських пам'ятках і, власне, гунські знахідки. Серед них ювелірні вироби (Кантемирівка, Капулівка), дзеркальця з петлею (Барахтянська Вільшанка, Дмитрівка 3, можливо, Леськи, Маслове та ін.), деталі військового спорядження (Дмитрівка 3, Комарів) та ін. (рис. 2). Такі факти вказують на певний період співіснування двох культурних світів. Нечисленні речі гунського походження, головним чином, обмежені зоною Лісостепу прилеглої до Степу.

Карта поширення, власне, гунських пам'яток показує, що вони розташовуються вздовж південних кордонів черняхівської культури і практично не відомі в глибині території культури (рис. 1). Вироби поліхромного стилю, які характерні для матеріального комплексу гунів, також рідко трапляються на пам'ятках

² Про різні трактування хронології подій та правителів з роду Амалів див.: Wolfram 1990, S. 98, 250—259; Щукин 2005, с. 233, 278—284.

Багато дослідників розглядають матеріальну культуру типу Черняхів як пряму відповідність східногерманським племенам. При цьому допускаються деякі процеси акультурації з іншими народами (Bierbrauer 1999, s. 211—238; Магомедов 2001, Любичев 2019, с. 184 і далі та ін.). Інші відстоюють точку зору поліетнічності культури, до якої входили також сарматські, гето-дакійські, слов'янські та інші етноси (Баран 1981; Petrauskas 2003, s. 224—351) і яка є результатом «як місцевого, так і пришлого населення» (Шукин 2005, с. 159). Проте більшість дослідників погоджується з тим, що важлива роль в цьому утворенні належала східногерманським племенам готів.

Черняхівська культура на час появи гунів у Південно-Східній Європі досягла піку свого розвитку, про що свідчать і археологічні знахідки, і письмові джерела. До кінця IV ст. територія культури досягає своїх максимальних розмірів і практично займає майже весь Лісостеп України і Степову зону на захід від Дніпра. Більшість носіїв культури живе на відкритих поселеннях і тільки на межі Степу і Лісостепу відомо три невеликих городища: Башмачка, Городок та Олександрівка. Середня площа поселень становить 6—8 га, проте розміри деяких з них сягають 20—30 і більше гектарів. Економічну базу культури забезпечувало орне землеробство і скотарство. У середині культури відомі центри, які виробляли скло (Комарів), жорна (Лугова), вироби з кістки та рогу (Велика Снітинка 2), добували сіль (Арабатська Стрілка), можливо залізо (Умань-Синиця). На багатьох поселеннях існували майстерні з виробництва гончарної кераміки, видобутку і обробки заліза. Високого рівня досягає ювелірне виробництво. Про рівень торгівлі свідчать знахідки майже на кожній пам'ятці уламків пізньоантичних амфор, виробів зі скла, ювелірних та побутових виробів провінційно-римського виробництва, морських мушель, ладану тощо. Черняхівська спільність мала складну соціальну структуру, в якій сформувалася князівська влада, військові дружини, багаті представники громад, а також залежні верстви населення на рівні патріархального рабства. Релігійна структура відрізнялася значною строкатістю, що відбилося в змішуванні варварських вірувань і язичницьких культів пізньої античності. З IV ст. в готське суспільство починає проникати християнство в аріанській формі. Створення держави Германаріха, інституту спадкової влади, підкорення племен, встановлення контролю над

торговими шляхами, поширення писемності в грецькій і рунічній формі — все це зайвий раз вказує на високий рівень черняхівського суспільства напередодні вторгнення гунів (Магомедов 2001; Шукин 2005; Кравченко 1987, с. 209—227; Гопкало 2016, с. 29—40; Bierbrauer 1994, s. 51—171; Kazanski 1992, s. 75—122).

Для фінального етапу черняхівської культури прийнято виділяти серію предметів, які утворюють окрему групу в кореляційних таблицях відносної хронології культури (Гороховський 1988, с. 34—46; 1988а, с. 18—19, Kazanski, Legoux 1988, p. 12—53; Kazanski 1992, p. 191—229; Гавритухин 2007, с. 9—71; Гопкало 2011, с. 66—96 та ін.). Абсолютні дати для деяких з них можливо знайти в хронологічних схемах Центральної Європи (горизонти Вілафонтана, Унтерзібенбрун, за Ф. Бирбрауером, або ступені D₁ та D₂, за Я. Тейралом) (Bierbrauer 1991, s. 541—592; Tejral 1997, s. 321—362) або в комплексах кінця IV — першої половини V ст. н. е. Криму, Кавказу, Подоння (Амброз 1971; Сорокіна 1971, с. 85—101; Айбабин 1990, с. 5—86). Серед таких предметів є певні типи скляних кубків, пряжок, гребенів та ін. Розглянемо деякі з них.

Кубки зі скла. Тип Штрауме/VII, кубки конічної форми з виділеним дном, товстими стінками з прозорого, зазвичай безбарвного скла, зі шліфованим орнаментом у вигляді стільників, ліній під вінцями та невеликих овалів (рис. 3: 4, 9, 10). Походять з Гаврилівки / пох. 5, Ранжевого / пох. 12, Горошеців / пох. 4, Великої Бугаївки / к. ш., Комарова / к. ш., Шишаків / пох. 39 та ін. Кубки цього типу датуються кінцем IV — початком V ст. н. е. і синхронізуються зі ступенем D₁ (Straume 1987, S. 37—38; Tejral 1997, Abb. 10, 11; Гавритухин 1999, рис. 19).

Тип Штрауме/VIII-1. Уламки таких кубків, походять з культурних шарів черняхівських поселень та могильників Велика Бугаївка, Війтенки 2, Комарів, Западня та ін. (Гавритухин 2007, с. 13—14; Румянцева та ін. 2020, с. 324—351). Стінки посудин виготовлені з прозорого оливкового або безбарвного скла, а з зовнішньої сторони напаяний тонкий шар з синього/бірюзового скла. На зовнішньому шарі посудин прошліфовані дуги або невеликі овали (рис. 3: 1а та 1б). Товстостінні кубки, виготовлені з двошарового скла відомі в Європі: Піч, Журань, Оттарсхйоген (Straume 1987, S. 39—40, Taf. 10: 72). У черняхівській культурі посудини виконані в подібній техніці вперше були виділені за матеріалами могильника Велика

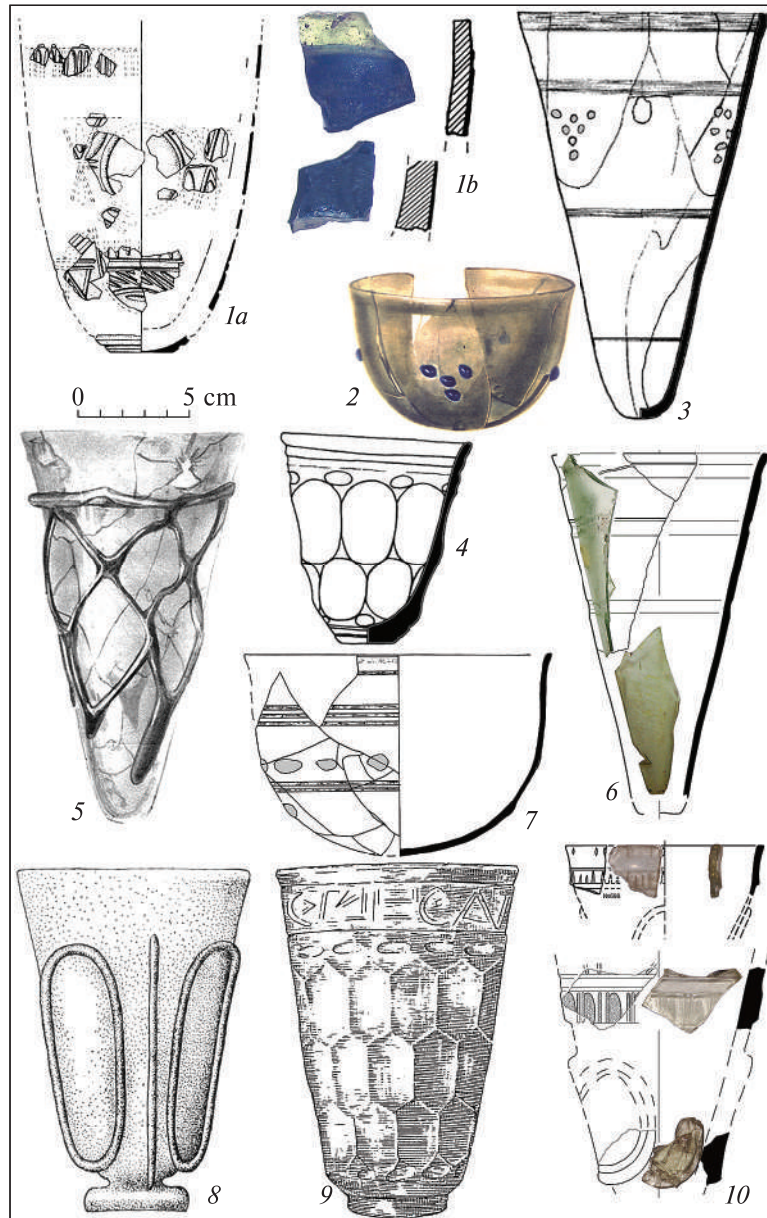

Рис. 3. Основні форми скляних посудин пізнього етапу черняхівської культури: 1а — Евебію (аналогія) (Straume 1987, Taf. 86); 1b — Велика Бугаївка (Петраускас, Шишкин 2013, табл. 35); 2 — Журавка Вільшанська / пох. 14 (Сымонович 1964, с. 8—12); 3 — Шишаки / пох. 115 (Рейда, Гейко, Сапегін 2016, с. 20—28); 4 — Шишаки / пох. 39 (Рейда, Гейко, Сапегін 2018, с. 111—120); 5 — Журавка Вільшанська / пох. 5 (Сымонович 1964, с. 8—12); 6 — Червоне 2 / пох. 30 (креслення автора); 7 — Війтенки 2 / пох. 102 (Любичев 2019, рис. 139: 4); 8 — Ранжеве / пох. 14 (Сымонович 1979, с. 93—111); 10 — Велика Бугаївка / к. ш. (Петраускас, Шишкин 2013, табл. 35)

Fig. 3. The main forms of glass vessels from the late stage of the Cherniakhiv culture: 1a — Evehó (analogy) (Straume 1987, Taf. 86); 1b — Velyka Buhaiivka (Петраускас, Шишкин 2013, табл. 35); 2 — Zhuravka Vilshanska / burial No. 14 (Сымонович 1964, с. 8—12); 3 — Shyshaky / burial No. 115 (Рейда, Гейко, Сапегін 2016, с. 20—28); 4 — Shyshaky / burial No. 39 (Рейда, Гейко, Сапегін 2018, с. 111—120); 5 — Zhuravka Vilshanska / burial No. 5 (Сымонович 1964, с. 8—12); 6 — Chervone 2 / burial No. 30 (author's drawing); 7 — Viitenky 2 / burial No. 102 (Любичев 2019, рис. 139: 4); 8 — Kholmske / burial No. 51 (Гудкова, Фокеев 1984, рис. 21); 9 — Ranzheve / burial No. 14 (Сымонович 1979, с. 93—111); 10 — Velyka Buhaiivka / cultural layer (Петраускас, Шишкин 2013, табл. 35)

Бугаївка (Петраускас, Пастернак 2003, с. 65—76). Найбільш близьким за технологією виготовлення, кольором скла та орнаментациєю до цієї знахідки є кубок з норвезького могильника Евебію (Straume 1987, Taf. 9: 8; 86: 1, 2, 4) (рис. 2: 1а, б). Комплекс датується ступенями

D₁ та D₂ за знахідкою соліда Феодосія II (408—450 pp.) (Straume 1987, S. 80).

Tun Штрауме/IX. Товстостінні кубки конічної форми на невеликій ніжці. Зовнішня поверхня прикрашена великими медальйонами овальної форми. Посудини цього типу по-

ходять з поховань 51 в Холмському, 11 в Нагірному, культурного шару могильника Велика Бугаївка та ін. За аналогіями можуть бути синхронізовані зі ступенями D_1 та D_1/D_2 тип Нагірне-Холмське з виділеним дном (Гавритухин 1999, с. 58—59; Петраускас, Пастернак 2003, с. 65—76; Gudkova, Schultze 2017, s. 121) (рис. 3: 8, 10).

Тип Rau / Гаврилівка-35, конічні тонкостінні кубки (рис. 3: 6). Належність кубків цього типу до завершальної фази черняхівської культури не викликає сумнівів і вони діагностують ступінь D_1 (Rau 1972, Fig. 52; Гороховский 1988, с. 45—46; Kasanski, Legoux 1988, Т. XVIII, Pl. IV, 56; Tejral 1997, Abb. 11). Місцезнаходження: Велика Бугаївка / пох. 93, Одая / пох. 23, Гаврилівка / пох. 35, Журавка-Ольшанська / пох. 19, Ранжевое / пох. 18, Данилова Балка, Холмське / пох. 14, Червоне 2 / пох. 30 тощо.

Тип Сорокина/III, тонкостінні посудини з безбарвного прозорого скла, на яких напаяні краплі з кольорового скла. Посудини можуть мати конічну, циліндричну або сферичну форму. Декоративні напайки у вигляді крапель різних розмірів, які можуть утворювати складні композиції (рис. 2: 2, 3). На території черняхівської культури України посудини подібного типу походять з могильників Журавка-Вільшанська / пох. 14, Соснова / к.ш., Велика Бугаївка / к.ш., Воскресенське 1 / пох. 3, Шишаки / пох. 115, Війтенки 2 / пох. 102 та поселень, зокрема, Комарів (Гавритухин 2007, с. 12 і далі; Румянцева та ін. 2020, с. 324—351). Близькими до цієї групи за стилістикою в черняхівській культурі є конічні кубки декоровані накладними нитками синього скла, які є індикаторами завершальної фази її існування (Гороховский 1988, с. 45—46; Петраускас, Пастернак 2003 с. 65—76.) (рис. 3: 5). Відомі в комплексах із Журавки Вільшанської / пох. 5, Косанового / пох. 60_1962 та ін. Посудини з подібною орнаментациєю відомі на пам'ятках пізньоримського часу та доби Великого переселення народів з території Криму, Кавказу (Сорокина 1979, с. 58—59, рис. 1; Засецкая 2000, с. 209—238) та дунайсько-рейнського регіону (Vöhme 1974; Tejral 1997, Abb. 3, 4, S. 331).

Деталі поясної гарнітури. Серед рис, які характерні для пряжок кінця IV — першої половини V ст. або ступенів D_1 і D_2 прийнято розрізняти кілька ознак. Частина цих пряжок відповідає серіям Д, Е та З, за Є. В. Гороховським (1988, с. 45). Пряжки з округлою рамкою можуть мати гіперпотовщену передню частину (рис. 4: 8) або майже рівний перетин корпусу

(тонкі — рис. 4: 3; масивні — рис. 4: 4). Пряжки овальні з потовщеною передньою частиною та сплющеним язичком з випнутим майданчиком в основі (рис. 4: 1). Пряжки великих розмірів овальної форми з заліза (рис. 4: 13, 20), при цьому можливі форми з увігнутою передньою частиною, т. зв. В-подібні (рис. 4: 14). Найбільш показові для гунського часу язички пряжок. Безумовно, до цього часу належать язички колбоподібної форми. Більшість із них має високий уступ в основі і довжина язичків зазвичай виходить за межі рамки. Окремі пряжки цього часу мають прямий перехід між уступом язичка і петлею для кріплення (рис. 4: 11, 16), а також потовщену основу язичка (рис. 4: 4). Язички пряжок пізнього часу прикрашені за допомогою фасеток (рис. 4: 9), виїмок (рис. 4: 12), пасків з псевдозерні та валиків (рис. 4: 5) та ін. Додаткові ознаки, які діагностують ранньогунський час, фіксують форми обойм пряжок. Серед таких можна вказати наступні: вузької прямокутної (рис. 4: 2), трипелюсткової (рис. 4: 12) або ж витягнутої трикутної форми (рис. 4: 3, 6). Крім цього, обойми таких пряжок могли мати декоративні заклепки з широкими шляпками (рис. 4: 17, 21). Всі ці ознаки характерні для комплексів кінця IV — пер. пол. V ст. і добре синхронізуються зі ступенем D_1 , а в деяких випадках і D_2 (Tejral 1997, Abb. 9: 8; 10: 7, 16, 18; 17: 11—13; Айбабин 1990, с. 27—28, рис. 22: 3—19). Унікальні типи пряжок демонструють комплекси поховання в Барахтянській Вільшанці та Привільному, які мають риси характерні для розвиненої епохи Великого переселення народів (Кравченко 1971, с. 78; Vierbrauer 1994, s. 118) (рис. 4: 10, 18).

Пряжки з перерахованими ознаками знайдені на таких пам'ятках: Гаврилівка / пох. 5, Черкаси / пох. 63, Горошевіці / пох. 4, Бугаївка / пох. 101, к. ш., Обухів-1а / к. ш., Компанійці / пох. 69, Соснова / пох. 388, Острівець / пох. 16, Журавка / пох. 2, 5, 14, Маслово / пох. 81, Успенка / пох. 1308, 1647, Канів / пох. 10, Чернелів-Руський / пох. 186, Барахтянська Вільшанка, Привільне / пох. 26, Війтенки 2 / пох. 117, Лохвиця / пох. 8 та ін. (рис. 4).

Наконечники ременів рідкісні на пам'ятках черняхівської культури, проте два наконечника мечеподібної форми походять з Кантемирівки / курган 3 і мають аналогії в комплексах гунського часу V ст. (Олешки, Мундольсхайм, Ольвія) (Гороховский 1988а, с. 18—19) (рис. 4: 7, 15). Один наконечник балтського типу походить з поселення Ріпнів 2 і також може бути датований ступенем D_1 (рис. 4: 22).

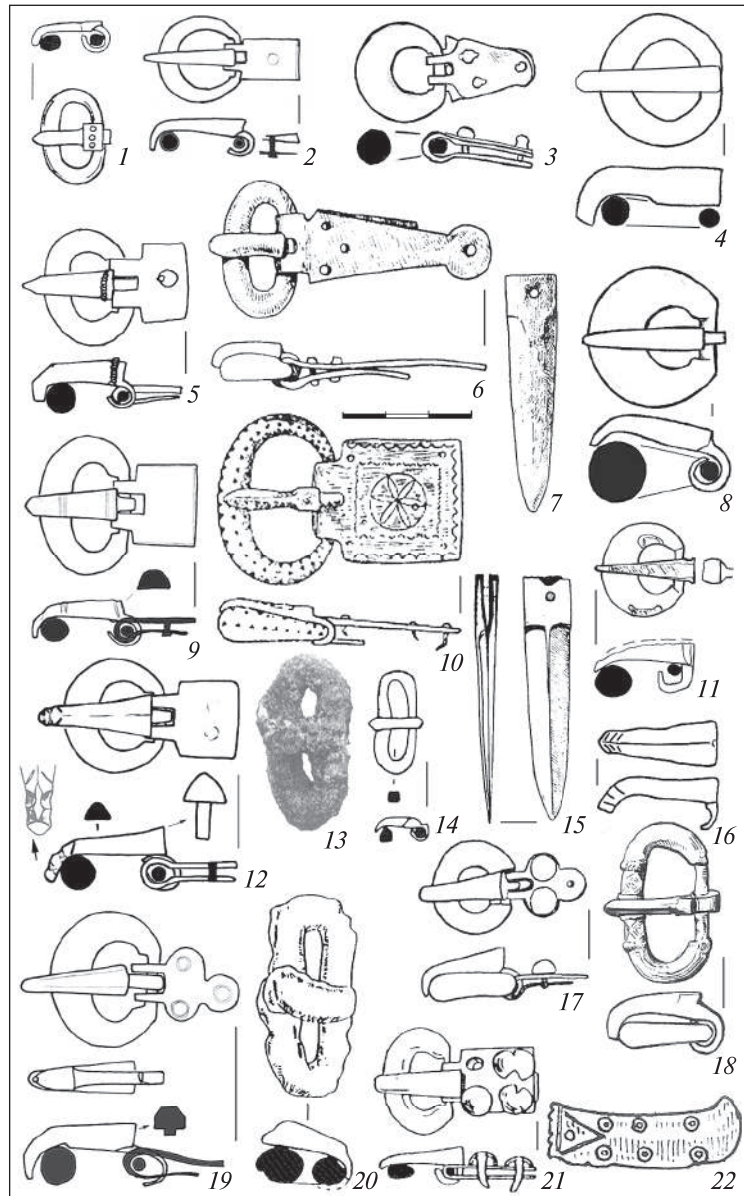

Рис. 4. Деякі типи деталей поясів пізніх пам'яток черняхівської культури: 1, 14 – Канів / к. ш. та пох. 10 (Петраускас 1998, s. 189–220); 2–4, 8 – Велика Бугаївка / пох. 101, 132, к. ш., (Петраускас, Шишкин 2013); 5 – Гаврилівка / к.ш. (Сымонович 1960, с. 192–238); 6 – Острівець / пох. 16; 7 – (Івановській, Цигилик 1995, с. 169–184); 15 – Кантемирівка / курган 1 (Обломский 2003, рис. 91, 92); 9, 19 – Косанове / пох. 3-1961 та к. ш. (Petrauskas 2003, s. 224–351); 10 – Привольне / пох. 26 (Кухаренко 1955, с. 125–152); 11 – Компаніїці / пох. 69 (Некрасова 2006, с. 87–200); 12 – Обухів 1а / к. ш. (Кравченко та ін. 2007, с. 418); 13 – Чернелів Руський / пох. 186 (Герета 2013, с. 65); 16 – Соснова / пох. 388 (Махно, Сикорский 1989, s. 249–263.); 17 – Маслове / пох. 81 (Петров 1964, с. 118–167); 18 – Вільшанка Барахтянська (Кравченко 1971, с. 75–79); 20, 21 – Успенка / пох. 1308 та 1647 (Некрасова 2006, с. 87–200); 22 – Ріпнів 2 (Баран 1981, табл. 34: 25)

Fig. 4. Some types of belts details from the Late Cherniakhiv culture sites: 1, 14 – Kaniv / cultural layer and burial No. 10 (Petrauskas 1998, S. 189–220); 2–4, 8 – Velyka Buhaiivka / burial Nos. 101, 132, cultural layer (Петраускас, Шишкин 2013); 5 – Navrylivka / cultural layer (Symonovych 1960, s. 192–238); 6 – Ostrivets / burial No. 16 (Івановській, Цигилик 1995, с. 169–184); 7, 15 – Kantemyrivka / barrow No. 1 (Обломский 2003, рис. 91, 92); 9, 19 – Kosanove / burial No. 3-1961 and cultural layer (Petrauskas 2003, S. 224–351); 10 – Pryvolne / burial No. 26 (Кухаренко 1955, с. 125–152); 11 – Kompaniitsi / burial No. 69 (Некрасова 2006, с. 87–200); 12 – Obukhiv 1a / cultural layer (Кравченко та ін. 2007, с. 418); 13 – Cherneliv Ruskyi / burial No. 186 (Герета 2013, с. 65); 16 – Sosnova / burial No. 388 (Махно, Сикорский 1989, s. 249–263.); 17 – Maslove / burial No. 81 (Петров 1964, с. 118–167); 18 – Vilshanka Barakhtianska (Кравченко 1971, с. 75–79); 20, 21 – Uspenka / burials No. 1308 and No. 1647 (Некрасова 2006, с. 87–200); 22 – Ripniv 2 (Баран 1981, табл. 34: 25)

До виробів фіналу черняхівської культури можна віднести кілька типів фібул: пластинчасті Амброз/ІБА та ІББ (Амброз 1966, с.77 і

далі), підв'язні Гороховський/БЗ (Гороховський 1988, с. 35), військового типу Петраускас/тип 4 варіант 3 (Петраускас 2010, с. 196)

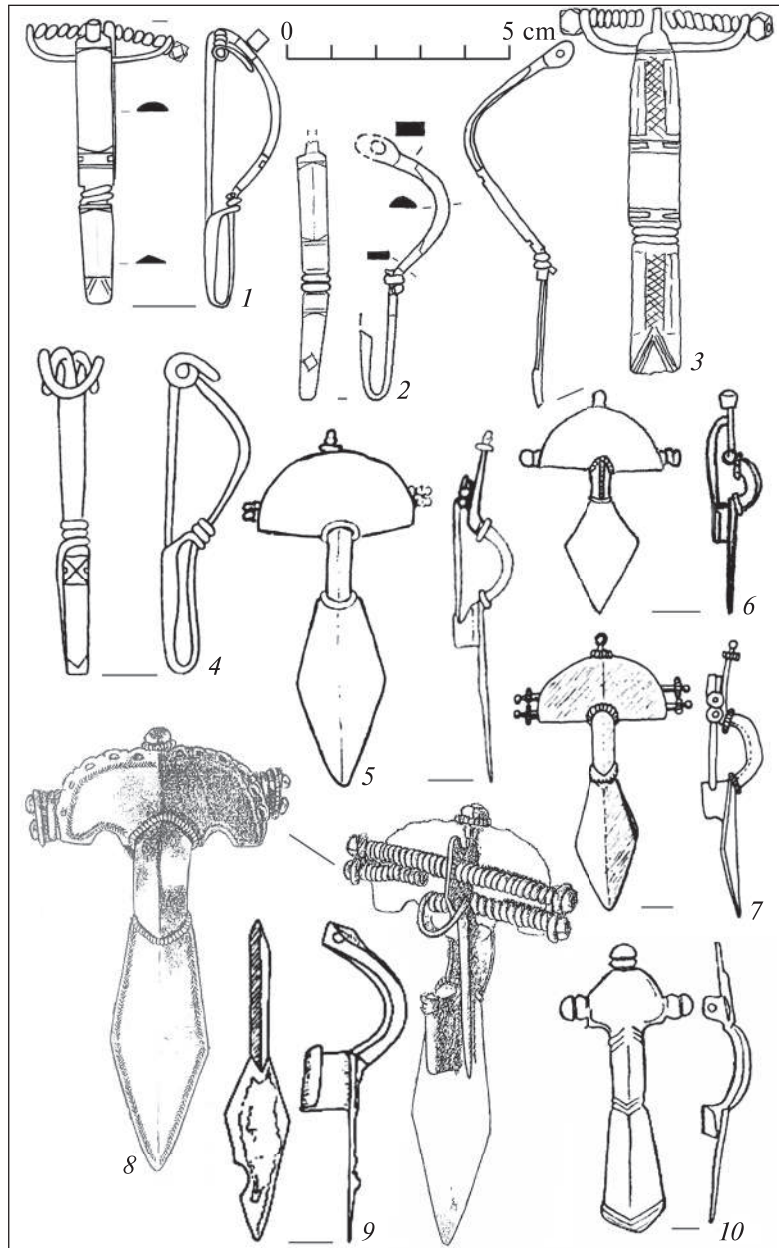

Рис. 5. Фібули пізнього етапу черняхівської культури: 1 — Косанове, к.ш. (Petrauskas 2003, s. 224—351); 2 — Велика Бугаївка / пох. 94 (Петраускас, Шишкін 2013, рис. 124); 3 — Гаврилівка / пох. 5 (Сымонович 1955, с. 282—316); 4 — Баїв / пох. (Кухаренко 1975, рис. 3); 5 — Курники / пох. 4 (Магомедов 1999, рис. 6); 6, 7 — Журавка Вільшанська / пох. 14 (Гавритухін 2007, рис. 10: 1; Гороховський 1988, № 81); 8 — Ранжеве / пох. 14 (Сымонович 1979, с. 93—111); 9 — Київ (Каргер 1948, с. 250—251); 10 — Теремці / житло 14 (Баран 2008, табл. 29: 20)

Fig. 5. Fibulae of the late stage of the Chernyakhiv culture: 1 — Kosanove, cultural layer (Petrauskas 2003, S. 224—351); 2 — Velyka Buhaiivka / burial No. 94 (Петраускас, Шишкін 2013, рис. 124); 3 — Havrylivka / burial No. 5 (Сымонович 1955, с. 282—316); 4 — Baiv / burial (Кухаренко 1975, рис. 3); 5 — Kurnyky / burial No. 4 (Магомедов 1999, рис. 6); 6, 7 — Zhuravka Vilshanska / burial No. 14 (Гавритухін 2007, рис. 10: 1; Гороховський 1988, №81); 8 — Ranzheve / burial No. 14 (Сымонович 1979, с. 93—111); 9 — Kyiv (Каргер 1948, с. 250—251); 10 — Teremtsi / house No. 14 (Баран 2008, табл. 29: 20)

тощо. Двопластинчасті фібули з нижнім щитком у вигляді витягнутого ромба. Найбільш пізні екземпляри мають великі розміри, декоративні форми пластин, рубчасті накладки на дужці або кнопках, а також орнамент у вигляді насічок на пластинах і ін. (рис. 5: 5—8). Походять з комплексів: Ранжеве / пох. 14, Курни-

ки / пох. 26, Журавка / пох. 2, 14, 43, Маслове / пох. 71 та ін. Близьку форму, до зазначених вище, демонструє двопластинчаста фібула з черняхівського житла 14 в Теремцях, яка в цілому датується V ст. (Баран 2008) (рис. 6: 10). Серед воїнських фібул до V ст. належить фібула з вузькою ромбічною ніжкою та коротким су-

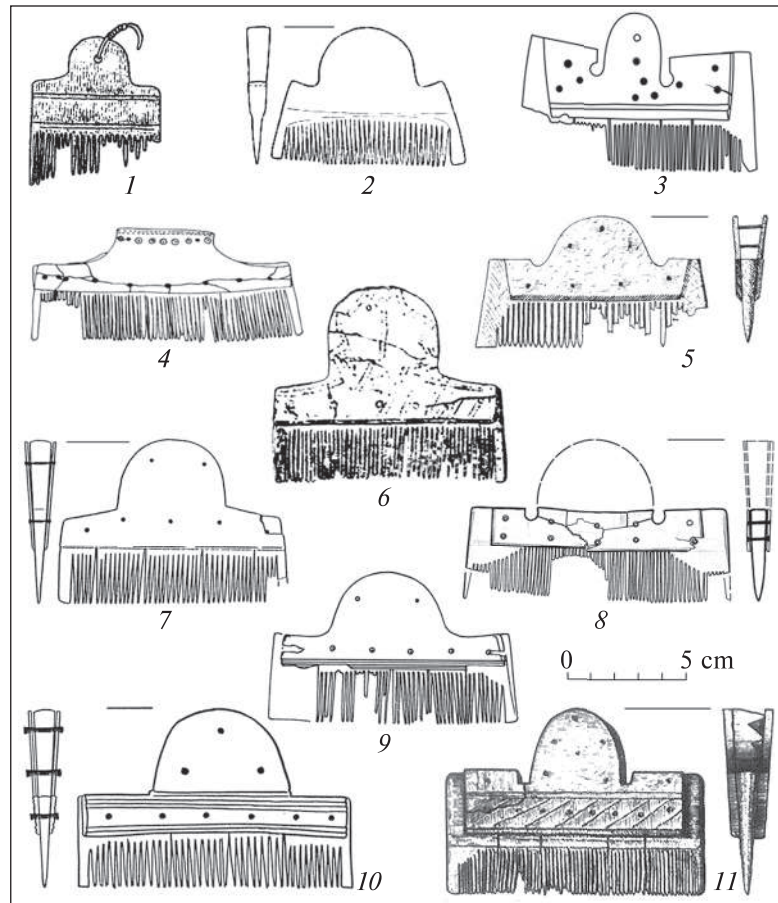

Рис. 6. Гребені пізнього етапу черняхівської культури. 1 — Київ (Каргер 1948, с. 250—25); 2 — Суми-Сад / пох. 5 (Некрасова 1985, с. 75—80); 3 — Чернелів-Руський / пох. 186 (Герета 2013, рис. 126); Війтенки 2 / пох. 117 (Любичев 2019, рис. 138: 2); 5, 7 — Успенка / пох. 137 та 1647 (Некрасова 2006, рис. 52: 2); 6 — Гаврилівка / пох. 5 (Симонович 1955, с. 282—316); 8 — Велика Бугаївка / об'єкт 2 (Петраускас, Шишкін 2013, рис. 210: 3); 9 — Воскресенське (Жаров, Терпиловський 2011, с. 166—177); 10 — Кантемирівка / курган 1 (Обломский 2003, рис. 91); 11 — Маслово (Петров 1964, рис. 6: 14)

Fig. 6. Combs of the late stage of the Chernyakhiv culture: 1 — Kyiv (Karper 1948, с. 250—25); 2 — Sumy-Sad / burial No. 5 (Некрасова 1985, с. 75—80); 3 — Cherneliv-Ruskyi / burial No. 186 (Герета 2013, рис. 126); Viitenky 2 / burial No. 117 (Любичев 2019, рис. 138: 2); 5, 7 — Uспенка / burials Nos. 137 and 1647 (Некрасова 2006, рис. 52: 2); 6 — Havrylivka / burial No. 5 (Сымонович 1955, с. 282—316); 8 — Velyka Buhaiivka / object No. 2 (Петраускас, Шишкін 2013, рис. 210: 3); 9 — Voskresenske (Жаров, Терпиловський 2011, с. 166—177); 10 — Kantemyrivka / barrow No. 1 (Обломский 2003, рис. 91); 11 — Maslove (Петров 1964, рис. 6: 14)

цільним приймачем з Києва (Гавритухин 2007, с. 20—22, рис. 11) (рис. 5: 9). Також до пізніх форм належать підв'язні фібули зі стрічковим корпусом великих розмірів з декоративним оздобленням — корпус прикрашається фасетками, нарізками, вибірками, кінці пружин фіксовані кубооктаедричними насадками. Знайдені в Гаврилівці / пох. 5, Косановому / к.ш., Великій Бугаївці / пох. 93 (рис. 6: 1—3). До заключних фаз черняхівської культури відносять і великі одночленні фібули, знайдені в Баєві / пох. 2 та Великій Бугаївці / пох. 156 (рис. 6: 4). Фібули згаданих типів відомі в комплексах кінця IV — пер.пол. V ст. з Танаїсу, Криму (Айбабин 1990, рис. 9), а також у старожитностях ступенів D₁ та D₂ Центральної Європи (Tejral

1997, Abb. 9: 14; 10: 12, 13; 13: 7, 8; 15: 9; 15: 5; 26: 1).

Гребені пізнього етапу черняхівської культури переважно мають тришарову конструкцію, довгі плічка та висунутий гриф, які в більшості випадків відповідають типу III, за 3. Томас. Гребені цього типу в цілому датуються IV ст., найбільш пізні початком V ст., за знахідками в Керчі та Унтерзібенбруні (Thomas 1960, S. 110; Засецкая 1979, с. 5—11, рис. 2: 64). Зараз для гребенів цього типу можливо виділяти найбільш пізні різновиди (Petrauskas 2003, S. 245). До таких ознак належать подовжені плечі, пропили між грифом і плечима, короткі бічні накладки, роздільні бічні накладки тощо (Шишкін 2002, с. 244—246) (рис. 6: 3, 5—11). Такі

форми гребенів знайдені на низці пам'яток: Кантемирівка / курган 3, Успенка / пох. 137, Гаврилівка / пох. 5, Бугаївка / об'єкт 2, Маслове / пох. 69, Воскресенське / пох. 3, Черняхів, Чернелів-Руський / пох. 186 тощо. До гунського часу також слід віднести гребені з трапецієподібною спинкою з подовженими плечима типу Війтенки 2 / пох. 117 (рис. 6: 4) та високими півколістими спинками типу Маслове / пох. 90 (Петров 1964, рис. 13: 31) та Чернелів-Руський / пох. 23 (Герета 2013, рис. 37) та ін. До цієї ж групи речей кінця IV — першої половини V ст. слід відносити одношарові гребені невеликих розмірів, декотрі з них мають отвори для підвішування (Терпиловській, Петраускас 2005, с. 58—69) (рис. 8: 1, 4, 5). Походять з комплексів поховань: Київ, Суми-Сад / пох. 5, Бугаївка / пох. 143, Черняхів та ін. Щодо датування останніх типів речей можна послатися на одношарові мініатюрні гребені знайдені на пам'ятках гунського часу з речами ступенів D₁ та D₂ на Дону (Обломский 2015, с. 58, 291—292, рис. 308).

Таким чином, короткий огляд деяких типів речей фіналу черняхівської культури дозволяє проводити паралелі між хронологічними горизонтами початку епохи Великого переселення народів Центральної Європи, а також пам'ятками кінця IV — першої половини V ст. з території Криму, Кавказу та Дону. Слід додати, що це не окремі речі, а комплекси поховань або споруд з різних регіонів черняхівської культури: Кантемирівка / курган 3, Журавка Ольшанська / пох. 2, 5, 14, Ранжеве / пох. 14, Гаврилівка / пох. 5, Горошевіці / пох. 4, Велика Бугаївка / пох. 93, 101, 132, споруда 2, Успенка / пох. 1647, Теремці / житло 14, Холмське / пох. 51, Нагірне 2 / пох. 11; Капулівка / жит. 3, Вільшанки Барахтянської, Війтенки 2 / пох. 117, Шишаки / пох. 39, 60, Лохвиця / пох. 12 та ін. (рис. 1). Практично на більшості могильників розкопаних великими площами є горизонт поховань із знахідками гунського часу. Масовість речей (комплексів і пам'яток) фіналу черняхівської культури характерних для ступеню D₁ вказує на те, що до початку V ст. немає підстав говорити про кризу культури. Значне зменшення кількості паралелей спостерігається тільки на ступені D₂. Така ситуація, на мій погляд, не дозволяє говорити про катастрофічні наслідки гунського вторгнення для культури в останній чверті IV ст. Занепад культури слід пов'язувати з більш пізнім часом. Про те, що гунські військові акції, у всякому разі, до епохи Аттіли, не були на-

стільки згубними, щоб викликати різке зникнення культури свідчать і дані поселень. Слід зазначити, що лише на окремих черняхівських поселеннях знайдено зброю гунського походження — наконечник стріли в Дмитрівці 3, гачок сагайдака в Комарові (рис. 2). На інших пам'ятках черняхівської культури немає військових речей, які б свідчили про присутність гунів (Магомедов, Левада 1996, с. 309—310, рис. 7). Матеріали трьох «бургів» черняхівської культури, на які, за логікою військового часу та географічним положенням, повинні були обрушитися гуни, не фіксують явних слідів погромів. Крім цього, верхня дата цих пам'яток дуже проблематична⁶.

Один з аргументів про «фатальність» набігів гунів полягає в тому, що на черняхівських поселеннях зафіксовані сліди руйнацій, сліди пожарищ і т. п. (Bierbrauer 1994, S. 117). Серед таких поселень на території України згадуються Іванківці (Брайчевский, Довженок 1967, с. 238—262) та Леськи (Смиленко, Брайчевский 1967, с. 35—61). Дійсно, за даними публікації матеріалів деякі споруди на поселеннях загинули у вогні. Проте час їх загибелі визначити не можна, тому що вони не містять датувальних знахідок. Сукупна дата поселень визначається досить широко в межах IV — першої половини V ст. В цьому сенсі, пошлюся на матеріали досліджень поселень басейну Дністра та Дніпра, де є більш реальні факти загибелі споруд на поселеннях від набігів гунів — Капулівка (Рутківська 1970, с. 194—216), Дмитрівка 3 (Башкатов 2010, с. 231 і далі).

Попередній аналіз хронології жител та господарчих споруд в різних регіонах вказує на те, що припинення існування житлових об'єктів на черняхівських поселеннях належить до різних хронологічних ступенів C₂, C₃ та D₁. І причина їх загибелі також різна, зокрема й від пожеж (Баран 1981; Некрасова 2006, с. 87—200; Обломский 2010, с. 144—260; Кравченко та ін. 2005 та ін.). Цей факт зайвий раз вказує на складність історичних процесів, які мали місце в черняхівській культурі. Тільки у відомій нам, завдяки письмовим свідченням, готській історії «припонтійського періоду» III — першої половини V ст. згадуються військові зіткнення зі спалеями, гепідами, аланами, антами та іншими племенами. Слід згадати і каральну акцію Ва-

⁶ Наприклад, опубліковані матеріали з Башмачки не виходять за межі середини IV ст. (Смиленко 1992). Крім цього відзначимо, що спорудження цих укріплень в часи черняхівської культури викликає сумніви (Магомедов 1987, с. 29; Левада 2006, с. 60—73).

лента на «північ від Дунаю» 367—369 рр. з метою покарання вестготів (Wolfram 1990). З якими подіями та яким періодом слід пов'язувати «сліди згарищ» на черняхівських поселеннях — справа майбутніх археологічних досліджень.

Про те, що життя на черняхівських поселеннях не припинилося і після появи гунів у Південно-Східній Європі, вказують і факти хронології пам'яток черняхівської культури. Очевидно, що і в останній чверті IV, і на початку V ст. триває нормальне функціонування могильників черняхівського типу. На черняхівських поселеннях частина об'єктів зникає в означений період, і ми не можемо виключати тут «гунського фактора», однак говорити про глобальне зникнення культури мені здається не можна.

З наведеного вище огляду деяких особливостей пізнього періоду культури випливає, що мова йде не про окремі речі, а про групу пам'яток періоду фінального розвитку культури. Ці знахідки досить впевнено синхронізуються зі ступенем D₁, тобто кінцем IV — початком V ст. Деякі з предметів мають аналогії і в більш пізній час: ступінь D₂, тобто перша половина V ст. (Вільшанка-Київ-Бугаївка-Теремці-Шишаки-Війтенки). Очевидно, що початкове зіткнення з гунами не мало настільки катастрофічних наслідків, як це заведено вважати в деяких дослідженнях. Зникнення культури слід синхронізувати з більш пізнім часом.

Пряме ототожнення черняхівської культури та остготів методологічно не правильне і призводить якщо не до спотворення, то як мінімум до «збідніння» історичної картини Південно-Східної Європи. Дійсно «маси» готів під тиском гунів і «голоду» в 370-х роках переселяються на правий берег Дунаю в пошуках притулку та їжі. Однак, частина, і не мала частина, остготів продовжує жити на колишніх місцях розселення. Варто нагадати їх успішні війни з антами і гепідами вже як васалів гунів, а також під час 40-річного періоду «безкоролівства» вже за панування гунів. Можливо, в цьому випадку слід більш уважно вивчити історичну долю пам'яток «типу Косанове» у складі черняхівської культури, які, безумовно, належать до гото-гепідського компоненту культури. Так, матеріали Середнього Подніпров'я з урахуванням загальної тенденції розвитку північно-західного компонента в черняхівській культурі дають можливість припускати, що на ступені D₁ (остання чверть IV ст.) відбувається відтік східногерманського населення на нові території (Петраускас 2018, с. 36). Хочу

звернути увагу на «слабку» насиченість черняхівських пам'яток з індикаторами ступенів D₁ та D₁/D₂ лісостепу Дністра, Південного Бугу та Дніпра⁷. Регіон, в якому етнокультурною домінантою в черняхівській культурі є пам'ятки типу «Ружичанка-Косанове», тобто східногерманська складова⁸. Цілком можливо, що саме ця частина черняхівської спільноти першою почала рух із старих місць проживання під тиском гунів або інших обставин в південному напрямку. Привертає увагу також висновок С. В. Діденка про концентрацію античних амфор кінця IV — початку V ст. у причорноморській зоні (Діденко 2018). Факт, який свідчить про продовження традиції активних торгових відносин племен черняхівської культури з пізньоантичним світом, незважаючи на присутність тут гунів.

У той же час під «ремісничою вуаллю» черняхівської культури виявилися не тільки східногерманські племена. Інші етнокультурні анклавні черняхівської культури — слов'янські (типу Черепин/Теремці-Журавка/Хлопків-Боромля), сарматські (типу Кантемірівка-Біленьке-Війтенки) — мали свою історичну долю в розвитку матеріальної культури типу Черняхів. У зв'язку з цим можна нагадати також, що за даними письмових джерел і сармати, і анти в різний час були як противниками, так і союзниками гунів.

Гуно-черняхівські відносини цілком узгоджуються з «правилами» життя кочовиків і осілого населення в Південно-Східній Європі (Плетнєва 1982). Номади не були зацікавлені у фізичному знищенні осілого населення. Для них воно було об'єктом економічної експлуатації — збір данини, раби, продукти обміну, технології та ін. Питання полягало в тому, хто буде володіти і управляти цією масою населення. Гуни вирішили його шляхом підпорядкування панівної в цьому регіоні гото-аланської верхівки. Васальний статус остготів і аланів було встановлено за часів Баламбер (370-ті роки) і завершено в 455 р. в битві при Недао.

⁷ Таку територіальну «білу пляму» в Дністро-Буго-Дніпровському Лісостепу кінця IV — першої половини V ст. фіксують карти, де картографовані окремі речі або пам'ятки фінального етапу черняхівської культури: Гавритухин 2007, рис. 8; Казанский 2011, рис. 1; Терпиловський, Петраускас 2005, рис. 7 та ін.

⁸ Географічний епіцентр колонізації Південно-Східної Європи східногерманськими племенами добре позначають основні маркери цієї етнокультурної складової черняхівської культури — довгі будинки, ліпний посуд, специфічні прикраси, деталі одягу та культові речі (Милашевський 2017).

- Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 1, с. 5-86.
- Амброз, А. К. 1966. Фибулы юга Европейской части СССР. II в. до н. э. — IV в. н. э. *Свод археологических источников*, ДІ-30.
- Амброз, А. К. 1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская археология*, 2-3.
- Аммиан Марцеллин. *История*. Пер. Ю. Кулаковского и А. Сони, 1-3, Киев, 1906-1908.
- Баран, В. Д. 1981. *Черняхівська культура: За матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу*. Київ: ІА НАНУ.
- Баран, В. Д. 2008. *Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі*. Київ: ІА НАНУ.
- Башкатов, Ю. Ю. 2010. Памятники черняховской культуры юга Среднего Поднепровья. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Германия—Сарматия*. Калининград, 2, с. 215-238.
- Брайчевский, М. Ю., Довженок, В. И. 1967. Поселение и святилище Иванковцы в Среднем Поднестровье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 139, с. 238-262
- Гавритухин, И. О. 1999. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры. В: Левада, М. Е. (ред.). *Сто лет черняховской культуры*. Київ, с. 48-86.
- Гавритухин, И. О. 2007. Финал черняховской культуры. *Раннеславянский мир*, 9, с. 9-71.
- Герета, І. П. 2013. *Чернелево—Руський могильник*. Оіит, 3, Київ; Тернопіль.
- Гопкало, О. В. 2011. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. (ред.). *Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (Оіит, 1)*, Київ: ІА НАНУ с. 66-96.
- Гопкало, О.В. 2016. Погребения культуры Черняхов-Сынтана-де-Муреш с двупластинчатыми фибулами: опыт социологического анализа группы. В: Петраускас, О. В., Гопкало, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Черняхівська культура. До 85-річчя від дня народження І. С. Винокура (Оіит, 5)*. Київ: ІА НАНУ, с. 29-40.
- Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов (Киев, 18—25 сент, 1985 г.)*. Київ, 4, с. 34-46.
- Гороховский, Е. Л. 1988а. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы. *Тез. докл. Полтавской областной научно-практической конф.* Полтава, с. 18-19.
- Гудкова, А. В., Фокеев, М. М. 1984. *Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Діденко, С. В. 2018. *Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.
- Жаров, Г. В., Терпиловський, Р. В. 2011. Нові пам'ятки черняхівської культури у межиріччі Удаю і Сули. Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. (ред.). *Черняхівська культура: матеріали досліджень (Оіит, 1)*. Київ; Луцьк: ІА НАНАУ, с. 166-177.
- Засецкая, И. П. 1979. Боспорские склепы гуннской эпохи как хронологический эталон для датирования памятников восточноевропейских степей. *Краткие сообщения Института археологии*, 158, с. 5-17.
- Засецкая, Ю. В. 1994. *Культура кочевников Южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV—V вв.)*. Санкт-Петербург.
- Засецкая, И. П. 2000. О двух классификациях стеклянных сосудов с декором из напаянных капель и нитей синего стекла. *Нижевожский Археологический вестник*, 3, с. 209-238.
- Івановський, В. І., Цигилик, В. М. 1995. Черняхівський могильник поблизу с. Острівець на Івано-Франківщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, 6, с. 169-184.
- Иордан. *О происхождении и деяниях гетов. "Gética"*. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Москва, 1960.
- Казанский, М. М. 2011. Радагайс и конец черняховской культуры. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. (ред.). *Черняхівська культура: матеріали досліджень (Оіит, 1)*. Київ; Луцьк: ІА НАНАУ, с. 22-32.
- Каргер, М. К. 1948. К вопросу о древнейшей истории Киева. *Советская археология*, 10, с. 250-251.
- Кравченко, Н. М. 1971. Похороння V ст. н. е. з с. Вільшанки на Київщині. *Середні віки на Україні*. Київ, 1, с. 75-79.
- Кравченко, Н. М. 1987. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры. В: Смирнов, С. В. (ред.). *Исследования социально-исторических проблем в археологии*, Київ: Наукова думка, с. 209-227.
- Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г., Петраускас, А. В. 2007. *Памятники археологии позднеримского времени Правобережной Киевщины*. Київ: КНТ.
- Кухаренко, Ю. В. 1955. Поселение и могильник полей погребений в с. Привольное. *Советская археология*, 22, с. 125-152.
- Кухаренко, Ю. В. 1975. Баївський могильник: (За матеріалами розкопок В. П. Петрова і А. П. Каліщука). *Археологія*, 18, с. 51-61.
- Левада, М. Е. 2006. Миф о городищах черняховской культуры. *Бібліотека Vita Antiqua*, Київ, с. 60-73.
- Любичев, М. В. 2019. *Ранняя история днепро-донецкой лесостепи I—V веков. (Ostrogothica—Seri, 2)*. Харків: Естет Принт.
- Магомедов, Б. В. 1987. *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья*. Київ.
- Магомедов, Б. В. 1999. Черняховский могильник Курники на Южном Буге. *Stratum plus*, 4, с. 102-120.
- Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin.
- Магомедов, Б. В., Левада, М. Е. 1996. Оружие черняховской культуры. *Матералы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Симферополь, 5, с. 304-323, 558-556.
- Махно, Е. В., Сикорский, М. И. 1989. Могильник черняховской культуры у с. Соснова на Левобережье Днепра. В: J., Gurba, A., Kokowski (ред.). *Kultura wielbarska w mlodszyt okresie rzymskim*, Lublin, 2, s. 249-263.
- Милашевський, О. С. 2017. *Північно-західний компонент черняхівської культури (за матеріалами ліпного посуду)*. Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Некрасова, Г. М. 1985. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми. *Археологія*, 50, с. 75-80.
- Некрасова, А. Н. 2006. Памятник черняховской культуры Днепровского Левобережья. *Бібліотека Vita Antiqua*, Киев, с. 87-200.
- Обломский, А. М. 2003. *Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время*. Москва.
- Обломский, А. М. 2010. Материалы поселения Журавка Ольшанская. *Раннеславянский мир*, 13, с. 144-260.
- Обломский, А. М. 2015. Хронология верхнедонских памятников середины I тыс. н. э. Острая Лука Дона в древности. В: Обломский, А. М. (ред.) *Археологичес-*

- кий комплекс памятников гуннского времени у с. Ксизово (конец IV—V в.) (Раннеславянский мир, 16). Москва: ИА РАН, с. 291-295.
- Петраускас, О. В. 1998. Могильник черняховской культуры в г. Каневе-ул. Пушкина. *Studia Gothika. Lublin*, 2, S. 189-220.
- Петраускас, О. В. 2010. Фібули «воїнського типу» черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України). *Археологія і давня історія України*. Київ: ІА НАНУ, 2, с. 191-208.
- Петраускас, О. В. 2014. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів. В: Петраускас, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова (Oіum, 4)*. Київ: ІА НАНУ, с. 165-184.
- Петраускас, О. В. 2018. Могильник та поселення черняхівської культури Велика Бугаївка в системі старожитностей Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 22-41.
- Петраускас, О. В., Пастернак, В. В. 2003. Складні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї. *Археологія*, 4, с. 65-76.
- Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)*. (Oіum, 2), Київ: ІА НАНУ.
- Петров, В. П. 1964. Масловский могильник на р.Товмач (по материалам раскопок П. И. Смоличева и с. Гамченко в 1926, 1928 и 1929 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 116, с. 118-167.
- Плетнёва, С. А. 1982. *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей*. Москва.
- Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2016. Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком. В: Петраускас, О. В., Гопкало, О. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Черняхівська культура. До 85-річчя від дня народження І. С. Винокура (Oіum, 5)*. Київ: ІА НАНУ, с. 20-28.
- Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2018. Деякі хроноіндикатори другої половини IV—V ст. з Шишацького могильника. В: Любичев, М. В., Мызгин, К. В. (ред.). *Хронология и монетные находки поздне-римского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с.Войтенки 15—17 сентября 2016 г.)* (Ostrogothica-Serie: Hefte, 3). Харьков, с. 111-120.
- Румянцева, О. С., Любичев, М. В., Петраускас, О. В., Трифонов, А. А., Ханин, Д. А., Червяковская, М. В. 2020. Цветное стекло с памятников черняховской культуры и технологические традиции провинциально-римских стеклоделов. В: М., Любичев, К. В., Мизгин (ред.). *Між Сходом та Заходом (=Inter Orientem et Occidentem)*, (Ostrogothica, 3), Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, с. 324-351.
- Рутківська, Л. М. 1970. Поселення IV—V ст. н. е. в с. Капулівка на Нижньому Дніпрі. *Археологія*, 24, с. 194-216.
- Смиленко, А. Т. 1992. *Городище Башимячка III—IV в. н. э.* Київ: Наукова Думка.
- Смиленко, А. Т., Брайчевский, М. Ю. 1967. Черняховские поселения в с. Леськи близ города Черкасы. *Материалы и исследования по археологии*, 139, с. 35-61.
- Сорокина, Н. П. 1971. О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья. *Советская археология*, 4, с. 85-101.
- Сымонович, Э. А. 1955. Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья. *Советская археология*, 24, с. 282-316.
- Сымонович, Э. А. 1960. Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 192-238.
- Сымонович, Э. А. 1964. Стекланые кубки из Журавки. *Краткие сообщения Института археологии*, 102, с. 8-12.
- Сымонович, Э. А. 1979. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы. В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 93-111.
- Терпиловський, Р. В., Петраускас, О. В. 2005. Черняхівські поховання могильника Дідів Шпиль на Канівщині. *Археологія*, 1, с. 58-69.
- Шишкін, Р. Г. 1999. Господарсько-екологічна модель черняхівського населення черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я). *Археологія*, 4, с. 129-139.
- Шишкин, Р. Г. 2002. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры. В: Крижицкий, С. Д. (ред.). *Сучасні проблеми археології*, Київ, с. 244-246.
- Шукин, М.Б. 1979. К вопросу о верхней хронологической границе черняховской культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 158, с. 17-22.
- Шукин, М.Б. 2005. *Готский путь*. Санкт-Петербург. Amm. Marc.
- Anke, B. 1995. Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jh. *Etnographisch-Archäologische Zeitschrift*, 36, Berlin, S. 144-163.
- Bierbrauer, V. 1991 (1995). Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien) — zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien, *Jahrbuch Römisch-Germanisches Zentralmuseum*, 38, S. 541-592.
- Bierbrauer, V. 1994. Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.—7. Jahrhundert. *Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*, 28, S. 51-171.
- Bierbrauer, V. 1999. Die ethnische Interpretation der Sintana de Mures-Černjachov-Kultur. *Die Sintana de Mures-Černjachov-Kultur (Aktien des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995)*, Bonn, S. 211-238.
- Böhme, H. W. 1974. Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire. *Münchener Beitrag Vor- und Frühgeschichte*, 19, München.
- Gudkova, A., Schultze, E. 2017. *Gräberfeld und Siedlung Nagornoe II. Ein Fundplatz der Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur an der Unteren Donau*. Archäologie in Eurasien, 35, Bonn: Habelt-Verlag.
- Iord. Get.
- Kazanski, M. 1992. Les Goths et les Huns. À propos des relations entre les Barbares sédentaires et les nomades. *Archéologie médiévale*, 22, p. 191-229.
- Kasanski, M., Legoux, R. 1988. Contribution à l'étude des tomoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: la chronologie de la culture de Černjachov récente. *Archeologie Medievale*, 18, p. 12-53.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavriločka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 83, S. 224-351.
- Popa, A. 2001. *Romains ou Barbares? Architecture en pierre dans le Barbaricum à l'époque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin)*. Basarabica, 3, Chişinău,

- Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta praehistorica et archaeologica*, 3, S. 109-214.
- Die Sintana de Mures-Černjachov-Kultur. *Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995*. G., Gomolka-Fuchs (Hrg.), Bonn, 1999.
- Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.* Oslo.
- Tejral, J. 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*, Brno, S. 321-362.
- Thomas, S. 1960. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 8, S. 54-215.
- Wolfram, H. 1990. *Die Goten. Von Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München.

Надійшла 04.03.2021

O. V. Petrauskas

Kandidat исторических наук, зав. отделом археологии ранних славян Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0001-9117-4265, oleg_petrauskas@iananu.org.ua

ЧЕРНЯХОВСКАЯ КУЛЬТУРА И ГУННЫ (по материалам археологических памятников Украины)

В статье рассматривается проблема отношений черняховской культуры и гуннов на основании анализа археологических материалов с учетом данных письменных источников. Указанные источники свидетельствуют о том, что исчезновение черняховской культуры приходится на более позднее время, чем появление гуннов в Северном Причерноморье.

Основные сведения о гуннах изложены в трудах Аммиана Марцелина и Иордана. Появление гуннов в Причерноморье приходится на конец правления Германариха (между 369—375/376 гг.), что синхронизируется с концом ступени С3 относительной хронологии варварских древностей Восточной Европы. События в истории остготов после их поражения в составе гуннского племенного союза практически не привязаны к абсолютным датам и конкретной географии. Однако важным является сообщение Иордана о том, что остготы после подчинения гуннами остались на местах прежнего проживания. Материалы черняховской культуры свидетельствуют о том, что существует многочисленная группа вещей, которые синхронизируются со ступенями D1 и D2 (около 370—450 гг.). Важно, что вещи происходят из закрытых комплексов, различных типов памятников и регионов культуры.

Правильное объяснение исчезновения культуры возможно только с учетом полиэтничного характера этого образования. Например, по данным письменных источников миграция остготов, одного из компонентов черняховской культуры, в римские провинции растянулась минимум на пол столетия. Судьба прочих компонентов культуры может быть восстановлена по данным археологических источников. Серия предметов из комплексов черняховской культуры, среди которых стеклянные кубки, пряжки, гребни, античный импорт, может быть датирована концом IV — первой половиной V вв. Территория распространения поздних памятников черняховской культуры и их этнокультурная специфика в большинстве своем связана со скифо-сарматским и раннеславянским компонентом. Не исключено, что начало отхода восточногерманского населения из лесостепной части Украины могло быть действительно связано с конфликтом между готами и гуннами. Упадок культуры являлся сложным и многофакторным процессом, в котором ведущая роль принадлежала социально-экономическим факторам.

К л ю ч е в ы е с л о в а: черняховская культура, гунны, эпоха Великого переселения народов.

Oleh V. Petrauskas

Ph.D., Head of the Early Slavic Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-9117-4265, oleg_petrauskas@iananu.org.ua

CHERNYAKHIV CULTURE AND THE HUNS (Based on Archaeological Resources of Ukraine)

The article deals with the problem of relations between the Cherniakhiv culture and the Huns based on the analysis of archaeological materials and written sources. These sources indicate that the disappearance of the Cherniakhiv culture occurs at a later time than the appearance of the Huns in the Northern Black Sea Region.

Basic information about the Huns is set out in the writings of Ammianus Marcellinus and Jordan. The appearance of the Huns in the Black Sea Region falls on the end of the reign of Germanarich (between 369—375/376). This synchronizes with the end of the C3 level of the relative chronology of Eastern European barbarian antiquities. Events in the history of the Ostrogoths after their defeat and as part of the Hunnic tribal union are practically not tied to absolute dates and specific geography. Jordan writes that the Ostrogoths, after being subjugated by the Huns, remained in the places of their former residence. The Cherniakhiv culture resources indicate that there is a large group of items that are synchronized with the levels D1 and D2 (about 370—450). It is important that items come from closed complexes, different types of sites and cultural regions.

A correct explanation of the disappearance of a culture is possible only taking into account the multiethnic composition of this culture. According to written sources, the migration of the Ostrogoths, one of the components of the Cherniakhiv culture, to the Roman provinces stretched for at least half a century. The fate of other components of the culture can be reconstructed from the data of archaeological sources. There is a number of items that come from the latest Cherniakhiv culture. Glass beakers, buckles, combs, antique imports, can be dated by the end of 4th — first half of 5th centuries. The territory of distribution of the latest settlements and cemeteries of the Cherniakhiv culture and their ethnocultural specificity may be associated with the Scythian-Sarmatian and the Early Slavic components. It is possible that the beginning of the migration of the East German population from the Forest-Steppe Ukraine could really be associated with the conflict between the Goths and the Huns. The decline of the culture is a complex and multifactorial process in which socio-economic factors played a leading role.

Key words: Cherniakhiv culture, Huns, Great Migration period.

References

- Aibabin, A. I. 1990. Khronologiiia mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, 1, p. 5-86.
- Ambroz, A. K. 1966. Fibuly yuga Evropeiskoi chasti SSSR. II v. do n. e. - IV v. n. e. *Svod arkeologicheskikh istochnikov*, DI-30.
- Ambroz, A. K. 1971. Problemy rannesrednevekovoi khronologii Vostochnoi Evropy. *Sovetskaia arkeologiiia*, 2-3.
- Amm. Marc. Ammian Martsellin. *Istoriia*. Per. Yu. Kulakovskogo i A. Soni, 1-3, Kyiv, 1906-1908.
- Baran, V. D. 1981. *Cherniakhivska kultura: Za materialamy verkhnoho Dnistra i Zakhidnoho Buhu*. Kyiv: IA NANU.
- Baran, V. D. 2008. Slovianske poselennia seredyiny I tysiacholittia nashoi ery bilia sela Teremtsi na Dnistri. Kyiv: IA NANU.
- Bashkatov, Yu. Yu. 2010. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury yuga Srednego Podneprov'ia. In: Shcheglova, O. A. (ed.) *Germaniia-Sarmatiia*, 2, Kaliningrad, p. 215-238.
- Braichevskii, M. Yu., Dovzhenok, V. I. 1967. Poselenie i sviatilishhe Ivankovtsy v Srednem Podnestrove. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*. 139, p. 238-262
- Gavritukhin, I. O. 1999. Khronologicheskie indikatory finala cherniakhovskoi kultury. In: Levada M. E. (ed.) *Sto let cherniakhovskoi kultury*. Kyiv, p. 48-86.
- Gavritukhin, I. O. 2007. Final cherniakhovskoi kultury. *Ranneslavianskii mir*. 9, p. 9-71.
- Gereta, I. P. 2013. Chernelevo-Ruskyi mohyl'nyk. Oium, 3, Kyiv; Ternopil.
- Gopkalo, O. V. 2011. Otnositelnaia khronologiiia muzhskikh pogrebenii cherniakhovskoi kultury. K postanovke problemy. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. (ed.) *Cherniakhivska kultura. Aktualni problemi doslidzhen* (Oium, 1), Kyiv: IA NANU p. 66-96.
- Gopkalo, O. V. 2016. Pogrebeniia kultury Cherniakhov-Syntana-de-Muresh s dvuplastinchatymi fibulami: opyt sotsiologicheskogo analiza gruppy. In: Petrauskas, O. V., Gopkalo, O. V., Gorbanenko, S. A. (ed.) *Cherniakhivska kultura. Do 85-richchia vid dnia narodzhennia I. S. Vinokura* (Oium, 5). Kyiv: IA NANU, p. 29-40.
- Gorokhovskii, E. L. 1988. Khronologiiia cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepnoi Ukrainy. *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkeologov-slavistov* (Kyiv, 18-25 sent. 1985 g.). Kyiv, 4, p. 34-46.
- Gorokhovskii, E. L. 1988a. Kantemirovskie kurgany na Poltavshchine i problema drevnosti rannegunnskogo perioda na yuge Vostochnoi Evropy. *Tez. dokl. Poltavskoi oblastnoi nauchno-prakticheskoi konf.* Poltava, p. 18-19.
- Gudkova, A. V., Fokeev, M. M. 1984. Zemledeltsy i kochevniki v nizoviakh Dunaia I-IV vv. n. e. Kyiv: Naukova dumka.
- Didenko, S. V. 2018. Antychnyi keramichnyi import u cherniakhivskiyi kulturi na terytorii Ukrainy. *Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NANU*.
- Zharov, H. V., Terpylovskiy, R. V. 2011. Novi pamiatky cherniakhivskoi kultury u mezhyrichchi Udaiu i Suly. Cherniakhivska kultura. Aktualni problemy doslidzhen. In: Petrauskas, O. V., Shyshkyn, R. H. (ed.) *Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen* (Oium, 1), Kyiv; Lutsk: IA NANAU, p. 166-177.
- Zasetskaia, I. P. 1979. Bosporskie sklepy gunnskoj epokhi kak khronologicheskii etalon dlia datirovaniia pamiatnikov vostochnoevropejskikh stepei. *Kratkie soobshheniia Instituta arkeologii*, 158, p. 5-17.
- Zasetskaia, Yu. V. 1994. *Kultura kochevnikov Yuzhnorusskikh stepei v gunnskuyu epokhu (konets IV-V vv.)*. Sankt-Peterburg.
- Zasetskaia, I. P. 2000. O dvukh klassifikatsiakh stekliannykh sosudov s dekorom iz napaianykh kapel i nitei sinego stekla. *Nizhnevolzhskii Arkeologicheskii vestnik*, 3, p. 209-238.
- Ivanovskii, V. I., Tsyhylyk, V. M. 1995. Cherniakhivskiyi mohyl'nyk poblyzu s. Ostrivets na Ivano-Frankivshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia ta Volyni*. 6, p. 169-184.
- Iord. Get. Iordan. *O proiskhozhdenii i deyaniakh getov. "Getica"*. Vstupitel'naya statya, perevod, kommentarii E. Ch. Skrzhinskoi. Moskva, 1960.
- Kazanskii, M. M. 2011. Radagais i konets cherniakhovskoi kultury. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. (ed.) *Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen* (Oium, 1), Kyiv; Lutsk, 1, p. 22-32.
- Karger, M. K. 1948. K voprosu o drevneishei istorii Kieva. *Sovetskaia arkeologiiia*, 10, p. 250-251.
- Kravchenko, N. M. 1971. Pokhovannia V st. n. e. z s. Vilshanky na Kyivshchyni. *Seredni viky na Ukraini*, 1, Kyiv, p. 75-79.
- Kravchenko, N. M. 1987. O metodike sotsiologicheskogo analiza pogrebal'nogo obriada cherniakhovskoi kultury. In: Smirnov, S. V. (ed.) *Issledovaniia sotsialno-istoricheskikh problem v arkeologii*, Kyiv: Naukova dumka, p. 209-227.
- Kravchenko, N. M., Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G., Petrauskas, A. V. 2007. Pamiatniki arkeologii pozdnerimskogo vremeni Pravoberezhnoi Kievshchiny. Kyiv: KNT.

- Kukhareno, Yu. V. 1955. Poselenie i mogilnik polei pogrebenii v s. Privolnoe. *Sovetskaia arkheologiya*, 22, p. 125-152.
- Kukhareno, Yu. V. 1975. Baivskiy mohyl'nyk: (Za materialamy rozkopok V. P. Petrova i A. P. Kalishchuka). *Arheologia*, 18, p. 51-61.
- Levada, M. E. 2006. Mif o gorodishchakh cherniakhovskoi kultury. *Biblioteka Vita Antiqua*. Kyiv, p. 60-73.
- Lyubichev, M. V. 2019. *Ranniaia istoriia dnepro-donetskoï lesostepi I-V vekov*. (Ostrogothica-Seri, 2). Kharkov: Estet Print.
- Magomedov, B. V. 1987. *Cherniakhovskaia kultura Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kyiv.
- Magomedov, B. V. 1999. Cherniakhovskii mogilnik Kurniki na Yuzhnom Buge. *Stratum plus*, 4, p. 102-120.
- Magomedov, B. V. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Lublin.
- Magomedov, B. V., Levada, M. E. 1996. Oruzhie cherniakhovskoi kultury. *Materaly po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 5, Simferopol, p. 304-323, 558-556.
- Makhno, E. V., Sikorskii, M. I. 1989. Mogilnik cherniakhovskoi kultury u s. Sosnova na Levoberezhe Dnepra. In: I., Gurba, A., Kokowski (ed.). *Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim*, Lublin, 2, p. 249-263.
- Mylashevskiy, O. S. 2017. *Pivnichno-zakhidnyi komponent cherniakhivskoi kultury (za materialamy lipnoho posudu)*. Dysertatsiia k. i. n. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Nekrasova, H. M. 1985. Okhoronni rozkopky cherniakhivskoho mohyl'nyka poblyzu m. Sumy. *Arheologia*, 50, p. 75-80.
- Nekrasova, A. N. 2006. Pamiatnik cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezhia. *Biblioteka Vita Antiqua*, Kyiv, p. 87-200.
- Oblomskii, A. M. 2003. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhe v pozdnerimskoe i gunnskoe vremia*. Moskva.
- Oblomskii, A. M. 2010. Materialy poseleniia Zhuravka Olshanskaia. *Rannelslavianskii mir*, 13, p. 144-260.
- Oblomskii, A. M. 2015. Khronologiia verkhnedonskikh pamiatnikov serediny 1 tys. n. e. Ostraiia Luka Dona v drevnosti. In: Oblomskii, A. M. (ed.) *Arkheologicheskii kompleks pamiatnikov gunnskogo vremeni u s. Kszovo (konets IV-Vv.)* (Rannelslavianskii mir, 16). Moskva: IA RAN, p. 291-295.
- Petrauskas, O. V. 1998. Mogilnik cherniakhovskoi kultury v g. Kaneve, ul. Pushkina. *Studia Gothika*, 2, Lublin, p. 189-220.
- Petrauskas, O. V. 2010. Fibuly voinskoho typu cherniakhivskoi kultury (za materialamy pamiatok Ukrainy). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, Kyiv: Instytut arkheolohii, p. 191-208
- Petrauskas, O. V. 2014. Deiaki pidsumky doslidzhen kompleksu pamiatok piznorymskoho chasu bilia s. Komariv. In: Petrauskas, O. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narozhdeniia V. P. Petrova* (Oium, 4). Kyiv: IA NANU, p. 165-184.
- Petrauskas, O. V. 2018. Mohyl'nyk ta poselennia cherniakhivskoi kultury Velyka Buhai'vka v systemi starozhytnosti Serednoho Podniprov'ia. *Arheologia*, 2, p. 22-41.
- Petrauskas, O. V., Pasternak, V. V. 2003. Skliani posudy ny mohyl'nyka cherniakhivskoi kultury Velyka Buhai'vka v Serednomu Podniprovi. *Arheologia*, 4, p. 65-76.
- Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2013. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka (arkheologicheskii istochnik)*. (Oium, 2), Kyiv: IA NANU.
- Petrov, V. P. 1964. Maslovskii mogilnik na r. Tovmach (po materialam raskopok P. I. Smolicheva i S. S. Gamchenko v 1926, 1928 i 1929 gg.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii*, 116, p. 118-167.
- Pletnyova, S. A. 1982. *Kochevniki srednevekovia. Poiski istoricheskikh zakonornosti*. Moskva.
- Rumiantseva, O. S., Lyubichev, M. V., Petrauskas, O. V., Trifonov, A. A., Khanin, D. A., Cherviakovskaia, M. V. 2020. Tsvetnoe steklo s pamiatnikov cherniakhovskoi kultury i tekhnologicheskii traditsii provintsialno-rimskikh steklodolov, In: M., Lyubichev, K. V., Mizgin (ed.). *Mizh Skhodom ta Zakhodom (= Inter Orientem et Occidentem)*, (Ostrogothica, 3), Kharkiv: KHNU im. V. N. Karazina, p. 324-351.
- Rutkivska, L. M. 1970. Poselennia IV-V st. n. e. v s. Kapulivka na Nyzhnomu Dnipro. *Arheologia*, 24, p. 194-216.
- Smilenko, A. T. 1992. *Gorodishhe Bashmachka III-IV v. n. e.* Kyiv: Naukova Dumka.
- Smilenko, A. T., Braichevskii, M. Yu. 1967. Cherniakhovskie poseleniia v s. Leski bliz goroda Cherkassy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii*, 139, p. 35-61.
- Sorokina, N. P. 1971. O stekliannykh sosudakh s kapliami siniego stekla iz Prichernomoria. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, p. 85-101.
- Symonovich, E. A. 1955. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury Stepnogo Podneprov'ia. *Sovetskaia arkheologiya*, 24, p. 282-316.
- Symonovich, E. A. 1960. Raskopki mogilnika u Ovcharni sovkhooza Pridneprovskogo na Nizhnem Dnepre. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 82, p. 192-238.
- Symonovich, E. A. 1964. Stekliannye kubki iz Zhuravki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 102, p. 8-12.
- Symonovich, E. A. 1979. Koblevskii i Ranzhevskii mogilniki okolo g. Odessy. In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 93-111.
- Terpylovskiy, R. V., Petrauskas, O. V. 2005. Cherniakhivski pokhovannia mohyl'nyka Didiv Shpyl na Kanivshchyni. *Arheologia*, 1, p. 58-69.
- Shyshkin, R. H. 1999. Hospodarsko-ekolohichna model cherniakhivskoho naseleeniia cherniakhivskoi kultury (za materialamy Serednoho Podniprov'ia). *Arheologia*, 4, p. 129-139.
- Shishkin, R. G. 2002. Khronologicheskii priznaki trekhslonnykh grebnei cherniakhovskoi kultury. In: Krizhitskii, S. D. (ed.). *Suchasni problemi arkheologii*. Kyiv, p. 244-246.
- Shhukin, M. B. 1979. K voprosu o verkhnei khronologicheskoi granitse cherniakhovskoi kultury. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 158, p. 17-22.
- Shhukin, M. B. 2005. *Gotskii put*. Sankt-Peterburg.
- Anke, B. 1995. Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jh. *Etnographisch-Arch ologische Zeitschrift*, 36, Berlin, S. 144-163.

- Bierbrauer, V. 1991 (1995). Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien) - zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien, *Jahrbuch Römisch-Germanisches Zentralmuseum*, 38, S. 541-592.
- Bierbrauer, V. 1994. Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.-7. Jahrhundert. *Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*, 28, S. 51-171.
- Bierbrauer, V. 1999. Die ethnische Interpretation der Sintana de Mures-Černjachov-Kultur. *Die Sintana de Mures-Černjachov-Kultur (Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995)*, Bonn, S. 211-238.
- Böhme, H. W. 1974. Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire. *Münchner Beitrag Vor- und Frühgeschichte*, 19, München.
- Gudkova, A., Schultze, E. 2017. *Gräberfeld und Siedlung Nagornoe II. Ein Fundplatz der Sântana de Mureș-Černiachov-Kultur an der Unteren Donau*. Archäologie in Eurasien, 35, Bonn: Habelt-Verlag.
- Kazanski, M. 1992. Les Goths et les Huns. À propos des relations entre les Barbares sédentaires et les nomades. *Archéologie médiévale*, 22, p. 191-229.
- Kasanski, M., Legoukh, R. 1988. Contribution à l'étude des tomoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: la chronologie de la culture de Černiachow récente. *Archeologie Medievale*, 18, p. 12-53.
- Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černiachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka - eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 83, S. 224-351.
- Popa, A. 2001. *Romains ou Barbares? Architecture en pierre dans le Barbaricum à l'époque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin)*. Basarabica, 3, Chişinău,
- Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta praehistorica et archaeologica*, 3, S. 109-214.
- Die Sintana de Mures-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caput vom 20. bis 24. Oktober 1995*. G. Gomolka-Fuchs (Hrg.), Bonn, 1999.
- Tejral, J. 1997. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum. *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*, Brno, S. 321-362.
- Thomas, S. 1960. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 8, S. 54-215.
- Straume, E. 1987. *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* Oslo.
- Wolfram, H. 1990. *Die Goten. Von Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*. München.